

Internationale Zeitschrift für Kulturkomparatistik

Band 12 (2024): *Political Poetry, Performativity, and the Internet*

Herausgegeben von Anna Fees, Henrieke Stahl und Klaus Telge

Đurić, Dubravka / Bošković, Aleksandar: Poezija kao luksuz i sredstvo preživljanja. In: IZfK 12 (2024). 75-88.

DOI: 10.25353/ubtr-izfk-a9fb-5d69

Dubravka Đurić / Aleksandar Bošković

Poezija kao luksuz i sredstvo preživljanja

Poetry as a Luxury and Means for Survival

The paper focuses on two blogger-poets, Maja Solar and Jelena Savić, who create poetry and conceptualize the relationship between philosophy and politics. Maja Solar is a refugee from Croatia, now living in Serbia, who sometimes mixes Serbian and Croatian language standards. In her poems, she combines the lyrical with the experimental, while in her essays, she critically reflects on neo-liberalism. The authors discuss her dual position(s), as a poet *and* philosopher active in the Gerusija philosophy collective from Novi Sad. Jelena Savić is a poet of Romani descent, whose poetry takes identity politics as both its point of departure and object of critique. The authors examine how her experimental writing embodies this dual position. More specifically, the paper investigates how Solar and Savić construct themselves online as engaged intellectuals, poets and writers. In the case of Maja Solar, the authors focus on “Ispod crte”, a blog created by the collective “Za kulturne politike: politika kulture”, and the Gerusija collective’s magazine “Stvar”. By using these examples, the authors review her place in the micro-social map of younger critical intellectuals. In her blog “Usernameaspoeetry: Biti žena, Romkinja, pesnikinja”, Jelena Savić discusses her paradoxical position as an almost invisible poet in the national context, and questions the place of minorities within the nationally homogenous Serbian society. In 2017, Savić started writing about problems of education in the regional e-magazine “Пролеттер” and her work became more visible in the post-Yugoslav context.

Keywords: class, feminism, identity politics, language politics, neoliberalism, poetry, Roma identity

Preddigitalna, digitalna, postdigitalna srpska pesnička kultura?

Pre nego što se usredsredimo na rad dve pesnikinje, Maje Solar (1980, Zagreb) i Jelene Savić (1981, Beograd) i način na koji sebe predstavljaju na internetu, postavlja se pitanje da li je moguće o srpskoj pesničkoj kulturi govoriti kao o postdigitalnoj? Da bi se odgovorilo na pitanje šta je postdigitalna književnost mora se najpre dati odgovor na pitanje šta je digitalna književnost. Kao i mnogi drugi teoretičari i teoretičarke digitalne književnosti i medija, Roberto Simonowski je pisao da je digitalna književnost “rođena kao digitalna”.¹ Fraza “rođena kao digitalna” ukazuje na to da ona zavisi od operacija i procedura kompjutera koji se koristi u svrhe estetske proizvodnje.² Simonowski zastupa ideju da poezija nastala u novom mediju ne transponuje stari medij u novi, već nastaje iz samog medija a to znači da “koristi tehnološki potencijal za estetske i konceptualne svrhe”.³ Među odlikama svojstvenim digitalnoj književnosti Simonowski izdvaja interaktivnost, intermedijalnost i procesualizaciju (odnosno programiranje performansi koji se mogu izvesti). Ako ovo imamo u vidu, možemo reći da srpski kulturni prostor nije omogućio nastanak digitale ili e.književnosti.⁴ Ako uvedemo u igru aktuelnu *postdigitalnu estetiku*, odnosno medijsku estetiku nastalu kao kritička reakcija na digitalnu visoku tehnologiju kojom se odbacuje digitalno u smislu ideje progresa i fascinacije digitalnim dobom⁵, možemo zaključiti da se u srpskoj pesničkoj kulturi ne može govoriti o postdigitalnom uslovu koji bi na ovaj način odredio pesničku produkciju. Ali pojmovi nisu stabilne i jednoznačne kategorije, te se i pojam postdigitalno definiše na više načina. Cramer ga određuje kao “stanje medija, umetnosti i dizajna *nakon* njihove digitalizacije (ili bar digitalizacije suštinskih aspekata kanala kroz koje se oni komuniciraju)”⁶ (kurziv u originalu). S obzirom na ove odrednice, o srpskoj pesničkoj kulturi moguće je govoriti istovremeno kao o 1) *preddigitalnoj* u smislu da se još uvek nije pojavila praksa e-poezije kao “digitalno rođene” poezije; 2) *digitalnoj* ili *digitalizovanoj* u smislu da su digitalne tehnologije iskorišćene za digitalizaciju jednog broja književnih dela, a postoje i digitalne baze dostupne na internetu; i 3) *postdigitalnoj* u smislu da se stare (preddigitalne) pesničke ideologije mešaju sa digitalnim ideologijama i praksama *najviše u smislu mogućnosti diseminacije* književnosti. Pojam postdigitalno u poeziji se odnosi na činjenicu da su digitalni mediji danas globalno najvažniji u diseminaciji poezije – posebno u periodu kada štampana kultura postaje gotovo isključivo komercijalna, a štampani

¹ Simonowski (2011: 27).

² Pressman (2014: 1).

³ Simonowski (2011: 30).

⁴ Pojmovi digitalna književnost i elektronska književnost se najčešće koriste kao sinonimi (Ciccoricco 2012: 471).

⁵ Cramer (2015: 16).

⁶ Ibid., 19.

književni časopisi kao važna središta artikulanja generacijskih poetika (odlika jugoslovenskih socijalističkih pesničkih kultura), nestaju ili ukoliko postoje u štampanom obliku, najšće su dostupni i online.

Teoretizujući savremenu popularnu kulturu, Henry Jenkins je pisao o “kulturi konvergencije” (“convergence culture”) u kojoj se “novi i stari mediji sudaraju, u kojoj se aktivistički i korporativni mediji presecaju, u kojoj moć medijskih proizvođača i proizvođačica i moć medijskih potrošača i potrošačica stupaju u interakciju na nepredvidljive načine”.⁷ U središte istraživanja Jenkins će pored konvergencije postaviti participatornu kulturu u kojoj proizvođači i potrošači nisu odvojene uloge, kao i kolektivnu inteligenciju, jer je potrošnja postala kolektivni proces.⁸ Naime, *digitalni obrt* je omogućio da se stari koncept medijske konvergencije u digitalnom dobu pojavi na novi način. Internet kao multimedijalni izvor informacija omogućava interaktivnu komunikaciju i konzumiranje različitih medija.⁹ Ova činjenica ima svoje učinke na pesničku proizvodnju. Razmatranje odnosa novih medija i savremene pesničke prakse povlači za sobom pitanje koliko se sama pesnička praksa u određenim kulturnim kontekstima menja i da li se menja. Različite pesničke tekstualne produkcije u rasponu od narativnih do eksperimentalnih danas postoje u obliku čitanja, performansa, u kombinaciji sa muzikom i drugim zvučnim efektima, u kombinaciji sa plesom i scenskim pokretima, pesnici i pesnikinje koriste fotografiju, film i druge vizuelne efekte, postoji velika produkcija pesničkih kratkih filmova, e.poezija, itd.¹⁰ S jedne strane čini se da dominantni tok srpske a i većine drugih regionalnih postjugoslovenskih poezija ostaje zarobljen u linearnoj logici štampane kulture, pa i nova časopisna kultura na internetu gotovo po pravilu je zamena za štampanu časopisnu produkciju. Ovo znači da sam medij gotovo da bitno ne utiče na književnu tekstualnu produkciju. Ali novi mediji bitno utiču na diseminaciju poezije, koja bi usled svoje temeljne neprofitabilnosti nestala u neoliberalnoj savremenosti u kojoj se svi segmenati kulture i oblici organizacije svakodnevice pretvaraju u robu.¹¹ Naše doba se opisuje kao doba dominacije medija i teorije, to znači da pesnička kultura ipak ne može ostati mimo hegemoničnih globalnih trendova. S druge strane, nove platforme interneta omogućavaju demokratičniji pristup pesničkoj proizvodnji, kao i proizvodnji znanja i mogućnosti iskazivanja kritičkog stava.¹² Demokratičnost interneta i društvenih mreža ogleda se u tome da svako može biti pošiljalac/pošiljateljka i primalac / primateljka poruke postavljanjem videa na YouTubeu ili pisanjem postova na

⁷ Jenkins (2006: 2).

⁸ Ibid., 3-4.

⁹ Champbell et al. (2016: 38, 40).

¹⁰ Stein (2010: 110-113).

¹¹ Treba ipak napomenuti da je u poslednjih par godina i poezija ušla u neoliberalnu hiperprodukciju (Đurić: 2021a: 7-17).

¹² Sorel / Janković-Paus (2012: 88).

blogovima.¹³ Digitalni ambijent (“digital environment”)¹⁴ daje mnoštvo novih platformi u kojima autori i autorke mogu delovati, čak i onda kada sam novi medij bitno ne utiče na proizvodnju poezije. Pa ipak, na prvi pogled paradoksalno, za razliku od linearnosti ili stabilnosti znakova otelovljenih starim medijima, platforme novih medija zahtevaju upotrebu vizuelnog, zvukovnog i verbalnog, što postaje u određenim pesničkim produkcijama i njihovim recepcijama bitno svojstvo same poezije. Kada to kažemo, mislimo na poeziju dominantnog toka koja konvencionalnije stilove pisanja osavremenjuje korišćenjem vizuelnog, usmenog i zvukovnog elementa multimedijalne poetske kompozicije.

Dominacija medijske kulture u uslovima globalizacije od početka 90-ih dovela je do *performativnog obrta* u poeziji, koji se pokazao u potrebi da poezija više ne postoji samo u štampanoj formi na stranici papira, već kao usmena interpretacija pesnika i pesnikinja. Walter Ong je već početkom 80-ih godina 20. stoleća definisao elektronsko doba kao doba “sekundarne usmenosti” (“secondary orality”) svojstvene visoko-tehnološkim kulturama u kojima naprave poput telefona, radija i televizije a danas i interneta dovode do nove usmenosti, koja je, za razliku od primarne usmenosti, ukotvljena u pisanoj / štampanoj kulturi.¹⁵ Ovaj trend u postjugoslovensku regiju dolazi nakon 2000. Javna čitanja poezije na festivalima, na slemovima, na predstavljajima pesnika i pesnikinja označavaju još jedan vid komunikacije poezije, koja sada pored štampane verzije postoji i kao usmeno izvođenje pred publikom. Usmeno izvođenje poezije se mora tretirati kao medij po sebi, jer se njime pesnički tekst *oglasovljuje*. Ovu reč koristimo u doslovnom smislu: pesnik/pesnikinja je prisutan/prisutna pred publikom¹⁶ i na publiku deluje magija pesnikinjinog glasa i stil čitanja. Razmatrajući pesnička čitanja, Charles Bernstein će *slušnost (aurality)* u smislu ozvučavanja *pisanja* kontrastirati *usmenosti (orality)* kojom se naglašava “dah, glas i govor”.¹⁷ Uspostavljanjem ove razlike ukazuje se, pojednostavljeno rečeno, na razliku između dva tipa pesničke proizvodnje. Prvi tip je 1) narativna poezija kojom pesnici i peskinje pričaju neku priču, a način izvođenja može se uporediti sa izvođenjem glumaca na sceni: pesnik i peskinja kao a) kazivač / kazivačica priču kazuje iz trećeg lica (pesnik izvođač / peskinja izvođačica tada je u ulozi usmenog pripovedača/pripovedačice); ili kao b) lik koji se obraća publici i priča o svom iskustvu iz prvog lica jednine, što se može uporediti sa konstruisanim scenskim likom. Drugi tip pesničkog izvođenja radi sa glasom kao svojim materijalnom, a to znači sa fonotekstom: rad sa materijalnošću jezika koji vodi poreklo iz avangardne i neoavangardne poezije. Čitanja pred publikom imaju performativni učinak stvaranja *zajednice* u kojoj pesnici i peskinje dele

¹³ Champbell et al. (2016: 10).

¹⁴ Simonowski (2011: 51).

¹⁵ Ong (2002: 10-11).

¹⁶ Davidson (1997: 197).

¹⁷ Bernstein (1998: 13).

užitak u javnom čitanju i neposrednom obraćanju pesnika i pesnikinje publici, a omogućava i neposrednu interakciju između publike i pesnika/pesnikinja, posebno na slemovima.¹⁸ Snimci čitanja poezije dostupni su posredstvom interneta, posebno na YouTubeu i Vimeu za široku globalnu publiku. I njihov učinak je performativan u smislu da mogu poslužiti kao agensi za uspostavljanje analognih pesničkih praksi u sasvim različitim i udaljenim kulturalnim kontekstima.

Digitalne platforme književne komunikacije obuhvataju internet časopise, YouTube i blogosferu. U uslovima novouspostavljenih nacionalnih postjugoslovenskih književnih / pesničkih kultura elektronski časopisi, poput "Prolettera: Jugoslovenski portal za umjetnost i društvene odgovore", "Agona", "VoxFemine", "Booksa.hr", "Kulturpunkt.hr", itd. imaju nekoliko paralelnih funkcija. Oni učestvuju u artikulisanju pojedinačnih nacionalnih književnih / pesničkih kultura (slovenačka, hrvatska, srpska, bosansko-hercegovačka, crnogorska i makedonska, da pomenemo samo slovenske postjugoslovenske kulture). Pored toga, poput regionalnih festivala, internet časopisi su postali važne poluge u uspostavljanju i održavanju komunikacije između pesnika i pesnikinja koji potiču iz neprijateljskih postjugoslovenskih država, nastalih nakon ratnog razaranja SFRJ. Danas su internet časopisi mesta razmene i *otpora* u političkoj situaciji obnovljenih napetosti u postjugoslovenskom kulturalnom prostoru, nakon ratova 90-ih i kratkog perioda sanacije i rada na pomirenju. Internet časopisi su istovremeno deo nacionalne, regionalne i globalne mreže književnih i posebno pesničkih kultura, koje su premežile i povezale svet, te se korišćenje internet platformi ne može odvojiti od globalnih neoliberalnih ekonomskih, političkih i kulturalnih procesa.

U kontekstu poezije i blogovi imaju značajnu funkciju. Blogeri i blogerke postavljaju postove u kojima razmatraju teme u rasponu od ličnih do društveno-političkih i kulturalnih problema. Mnoge autorke i autori u postjugslovenskoj regiji se oglašavaju na svojim blogovima, a mnoga čitanja poezije i razgovori kao i predavanja dostupni su na YouTubeu.

Opisani kontekst važan je u artikulacijama pesničkih i teorijskih pozicija Maje Solar i Jelene Savić u srpskoj pesničkoj kulturi. Maja Solar živi u Novom Sadu i pripadnica je izbegličke populacije koja se tokom jugoslovenskih ratova 90-ih naselila u Srbiji, dok je Jelena Savić beogradska urbana Romkinja. Krajem 90-ih one su ušle u feminističke antiratne krugove i počele delovati u nevladinom sektoru. Jelena Savić imala je značajanu ulogu u beogradskoj Ažinovoj školi poezije i teorije (1996–2006),¹⁹ koja je u svom radu reaktualizirala avangardne, neoavangardne (posebno vojvođanske) i postavangardne radikalne

¹⁸ Đurić (2002: 152-153).

¹⁹ U različitim periodima u Ažinu su delovale, pored pokretačice Dubravke Đurić i Natalija Marković, Snežana Žabić, Ksenija Simić, Danica Pavlović, Snežana Roksandić, Ljiljana Jovanović, Jelena Savić, Ana Seferović, Tamara Šuškić, Ivana Velimirac, Dragana Popović i Jelena Tešanović. O Ažinovoj školi poezije i teorije videti u Đurić (2021b: 37-51).

pesničke prakse. Ažinovke su insistirale na arikulacijama autopoetika,²⁰ utičući tako svojim radom na generaciju pesnika i pesnikinja koji su u jednom kratkom vremenskom periodu poetiku shvatili kao važan segment u bavljenju poezijom. Maja Solar je bila među osnivačima i osnivačicama novosadske pesničke formacije Neolit (2005–2009),²¹ koja je 2005. uspostavila bliske veze sa Ažinovom školom. Kao heterogena pesnička formacija Neolit se pozicionirao između vojvođanske neoavangade (i Ažina kao njenog naslednika u 90-im) i beogradske hegemone urbane narativne škole.²² Feministički i ažinovski okvir koji je za obe autorke inicijalno bio značajan, odredio je njihovo zanimanje za pesničku autorefleksiju. Autorefleksija nije bila značajna u dominantnoj srpskoj pesničkoj kulturi, a takav stav je najbolje izrazio najznačajniji pesnik socijalističkog modernizma, Vasko Popa, u tekstu “Pesnikova mutavost” iz 1966. kada je napisao “Pitaju te kako si stvorio pesmu. Zašto ne pitaju kamen kako je stvorio kamičak ili pticu kako je izlegla ptiće ili ženu kako je rodila dete?”²³ Ova modernistička ideologija o pesniku koji stvara kao priroda postala je nepremostiva prepreka razvijanju autorefleksije u dominantnom toku srpske pesničke kulture.²⁴ Nasuprot takvoj umetničkoj ideologiji, Maja Solar se kao filozofkinja kretala ka artikulisanju teorijskog diskursa, posebno od trenutka ulaska u kolektiv Gerasija, koji je okupio mlađe novosadske filozofe i filozofkinje. Putanja Jelene Savić vodila je od studija andragogije u Beogradu do master studija iz filozofije na CEU u Budimpešti, a od školske godine 2023-2024. na doktorskim studijama je u Upsali.

Borba za znanje i artikulisanje teorijskog stava kod ove dve autorke postoji paralelno sa žudnjom sa poezijom i njenom produkcijom, kao i autorefleksijom. Solar i Savić koriste internet platforme (blog, Facebook i YouTube) kao deo savremenog imperativa konvergencije u smislu razrađivanja određenih koncepta u različitim medijima i modusima: u okvirima utvrđenih disciplinarnih polja, klasičnih medija i njihovih žanrova i istovremeno u različitim internet platformama. Ovaj aspekt smo okarakterisali kao postdigitalni uslov savremene pesničke produkcije. U svom radu kojima se ovde bavimo a nastajao je do 2018. Maja Solar i Jelena Savić zauzimaju radikalne pozicije teoretizirajući i poetizirajući klasu, rasu i rod i to čine u polju poezije koncipirane kao radikalne (eksperimentalne) pesničke prakse, mada se čini da je Solar u novim pesmama odustala od ovog koncepta. U “samointervjuu” Solar je istakla da nema status

²⁰ Među najznačajnijim materijalima sa kojima se radilo u Ažinu je broj časopisa Delo br. 8 iz 1989, posvećen američkim poetikama u kojima je svaki pesnik i pesnikinja predstavljen poezijom i poetičkim tekstom i u kojima je izašao prvi veći izbor iz jezičke poezije.

²¹ Neolit su osnovali Siniša Tucić, Bojan Samson i Maja Solar, a pored njih u njemu je delovala i Dragoslava Barzut.

²² Đurić (2016: XXVI-XXVII).

²³ Popa (1975: 501).

²⁴ Đurić (2011).

pesnikinje u društvenoj podeli rada, to bi se još više moglo reći za Jelenu Savić, koja kao pesnikinja u srpskoj kulturi ostaje sasvim nevidljiva. Ova pozicija pesnikinje bez društvenog statusa pesnikinje povezana je sa socijalnim statusom Solar kao izbeglice i Savić kao Romkinje. Za obe autorke važi ono što će Solar napisati za sebe: da nema “materijalne uslove za ozbiljnije pisanje i čitanje poezije”.²⁵ Pisanje se shvata kao privilegija slobodnog vremena jer samo slobodno vreme omogućava posvećenost pisanju. Ali slobodno vreme je luksuz, jer podrazumeva oslobođenost od nužde svakodnevnog zarađivanja za život. Pa ipak poezija se piše, po rečima Maje Solar, iz očaja ili, po rečima Jelene Savić, iz nužde da bi se preživelo u oskudnoj svakodnevici.²⁶

Maja Solar: feminizam, kritika kapitalizma i poezija

Maja Solar je bila aktivna u Centru za novu književnost – Neolitu. Ova heterogena grupa pesnika i pesnikinja²⁷ ubrzo ulazi u interakciju sa Ažinovom školom teorije i poezije. Saradnice Ažinove škole su sistematski radile na pesničkim performansima, artikulisanju autopoetika i referiranju na avangardu i neoavangardu (u rasponu od italijanske, ruske i jugoslovenske istorijske avangarde do vojvođanskog konceptualizma i tekstualizma iz doba socijalizma).²⁸ U belešci o autorki u prvoj zbirci Maje Solar *Makulalalalatura*²⁹ navedeno je i to da je ona članica Ažinove grupe, ali, indikativno je da se ovaj podatak kasnije više ne pominje. Kao studentkinja filozofije, Solar zatim postaje aktivna u kolektivu Gerusija,

koji se bavi levo orijentisanim teorijskim, političkim i aktivističkim radom. Razvijajući svoju kritiku na temelju anti-kapitalizma, marksizma, feminizma i kritike društveno-ekonomske eksploatacije, Gerusija predstavlja mesto okupljanja svih onih koji se različitim sredstvima bore za društvo organizovano prema potrebama ljudi, a ne prema potrebama tržišta i logike profita. Gerusija svoje aktivnosti razvija zajedno sa društvenim grupama sa kojima saraduje – regionalnim levim organizacijama, sindikatima, grupama koje se bore za radnička prava, progresivnim studentskim, feminističkim, LGBT, umetničkim i drugim grupama. Kolektiv Gerusija dela kroz zajedničke ekonomske, političke i društvene analize, kroz organizaciju javnih tribina, predavanja, seminara, škola, video-kampanja, kao i putem angažmana u borbama i otporima.³⁰

U prvom periodu pesničkog rada Maje Solar, iz kojeg je proizašla zbirka *Makulalalalatura*, najbolje se pokazuju ažinovska interesovanja:

²⁵ Solar (2017: 109).

²⁶ U razgovoru sa Dubravkom Đurić, Jelena Savić je na taj način objasnila svoju potrebu za pisanjem poezije.

²⁷ Tucić (2009); Đurić (2016: XXXV).

²⁸ Đurić (2016: XXXII).

²⁹ Solar (2008: 107).

³⁰ Videti sajt Gerusije: <http://gerusija.com/o-kolektivu-gerusija/> [15.12.2020].

- 1) Zanimanje za pesnički eksperiment, koji dolazi iz proučavanja američke jezičke poezije (*language poetry*), a to interesovanje potaklo je reaktualizaciju radikalne pesničke prakse istorijske avangarde i neoavangarde.
- 2) Zanimanje za feminizam: 90-te su u Srbiji kao i u celoj bivšoj Istočnoj Evropi obeležene procesima transformisanja istočnoevropskih društava od socijalizma ka kapitalizmu i pratećom lokalizacijom globalnog feminizma.³¹
- 3) Razvijanje intelektualističke umetničke pozicije radom na autorefleksiji na nivou govora (u raspravama o poetikama pesnika i pesnikinja) i na nivou pisma (pisanjem autopoetičkih tekstova).³²

Ažinove pozicije su dobile svoju multimedijalnu formu u videu koji su realizovale Maja Solar i Ljiljana Jovanović pod naslovom “Naručujem sebe iz kataloga”.³³ Ovim radom pesnikinja su izvele kritiku potrošačke kulture u čijem su središtu žene konstruisane kao strasne objektivizirane potrošačice, od kojih se zahteva bavljenje sopstvenim izgledom. Pesnikinja manipulišu kuhinjskim predmetima (viljuška, presa za gnječenje krompira, šolja, kašika, itd.), ukazujući na konstrukciju ženskosti i ženske lepote. U videu se kao lajtmotiv pojavljuju ženske noge u hulahopkama jarke boje (crvena i plava), a ženske noge referiraju na fetišizaciju ženske erotičnosti. Pojavljuju se fotografije ženske ruke koja drži povrće (paprika na primer), čime se pokreće lanac asocijacija od uspostavljene veze između sveta prirode i ženskosti do spremanja hrane. Solar i Jovanović u dva glasa čitaju svoju poeziju, naizmenično iz svojih prvih zbirki pesama. Njihovi glasovi uspostavljaju dinamičan uzajamni odnos, jer su drugačije artikulisani. Kad Ljiljana Jovanović čita njen glas ističe jezičku površnu,³⁴ jasan je i nepokolebljiv, gotovo “pravolinjski” i pored prefinjenih / minimalnih ali znakovitih modulacija i menjanja tempa: glas ovde nije u funkciji prenošenja poetskog sadržaja (nekakve pretpostavljene smisaone dubine). Glas Maje Solar je igriviji, sa većim intonacionim rasponom: od povremenog insistiranja na jezičkoj površini do kretanja ka jezičkoj dubini, kada je glas u funkciji prenošenja poetskog sadržaja. U melodijskoj intonaciji Maje Solar sudaraju se ritmovi hrvatskog i srpskog jezičkog standarda, isto tako, kada piše ili govori Solar srpsku jezičku paradigmu “kontaminira” kroatizmima (reči poput femi-

³¹ Đurić (2013: 52-53).

³² Pavlović et. al. (2004). Antologija *Diskurzivna tela poezije* rezultat je višegodišnjeg zajedničkog rada ove feminističke pesničke formacije, koju je inicirala Dubravka Đurić. Goran Lazičić će u prikazu nove zbirke Maje Solar ukazati na ovu vezu. (Lazičić 2018)

³³ Tekst, glas, prevod na engleski Maja Solar i Ljiljana Jovanović, fotografija Maja Solar, muzika, produkcija, montaža Ivan Radenković (1977–2018). Video je dostupan na <https://vimeo.com/8366180> (Solar / Jovanović 2009).

³⁴ Na ovom stilu čitanja poezije se u Ažinu insistiralo i kroz praksu intenzivno radilo.

nistica).³⁵ Pesme koje autorke čitaju pripadaju paradigmi koja se hegemono uspostavila uticajem američke jezičke poezije: diskonitualno ređanje stihovnih segmenata u kojima se mešaju pesnički i teorijski diskursi.

Druga pesnička faza Maje Solar obeležena je njenim sve većim angažmanom u kolektivitu Gerusija. Brojna predavanja, tekstovi i prevodi koje ona u sklopu svog delovanja izvodi, obeleženi su oštrom kritikom kapitalizma, fašizma ili fašizacije društva. Predstavljajući prevod knjige Silvie Federici na YouTubeu, Solar objašnjava da

Nastanak kapitalizma od samog početka ima i polnu stranu priče. Ova priča nije nikakav dodatak, ukras ili sporedna alatka, već suštinska priča u stvaranju novih ekonomskih, političkih i ideoloških odnosa. Imajući ovo u vidu, Silvia Federici rekonceptualizuje Marxovo objašnjenje nastanka kapitalizma putem pojma prvobitne akumulacije.³⁶

U “samointervjuu”, objavljenom kao integralni deo njene zbirke “Bez začina”,³⁷ Solar zanima kako uneti socijalni sadržaj u pesmu a da pesma ne bude puka propaganda, već da ostane u okvirima koji se mogu prepoznati kao umetnički. Njene nove pesme prate njen teorijski diskurs: kritika kapitalizma i posebno ženskog mesta u kapitalističkoj patrijarhalnoj društvenoj podeli rada. Bertold Brecht tu postaje značajna referentna tačka kao socijalno orijentisani levi književnik čije delo ne izlazi iz okvira umetnosti.³⁸ Sve u svemu jedinstvena pozicija koju Maja Solar danas ima u srpskoj pesničkoj kulturi dolazi upravo iz njenog statusa angažovane filozofkinje i angažovane pesnikinje, a kritika kapitalizma koju sprovodi u svojim tekstovima nastalim u teorijskom okviru kolektiva Gerusija, sadržaji su kojima se bavi i u poeziji., ali na način poezije, jer: “poetski tekst nikada nije apsolutno samodovoljan i čist, uvek je ‘nečist’, ‘prljav’, ‘zagađen’, dakle nije samo poetski, već ima i političke, ideološke, filmske, ekonomske i druge elemente... a opet sve to ima na *poetski* način, i zato uvek ostaje poezija”³⁹ (kurziv u originalu).

Jelena Savić: poezija, eksperiment i rasa

Veoma je indikativno da Jelena Savić, jedna od najproduktivnijih i najznačajnijih autorki Ažinove škole, kao pesnikinja ostaje uglavnom nevidljiva u srpskoj

³⁵ Napomenuli bismo da je politika jezika u kojem se kontaminira čistota nacionalne paradigme jezičkih standarda srpskog i hrvatskog kao postjugoslovenskih jezika bila važna hrvatskoj prozaistkinji Daši Drndić, a Dubravka Đurić je u svojoj knjizi „Ka politici nade (nakon rata)“ napisala jednu dugu pesmu mešajući srpsku i hrvatsku jezičku paradigmu, što je markirano i pri njenom usmenom izvođenju pred publikom.

³⁶ Video je dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=CKcX1DwcSgI> (Solar 2016).

³⁷ Solar (2017: 109-117).

³⁸ Solar (2013).

³⁹ Solar (2017: 113-114).

pesničkoj kulturi. Kao Romkinja, ostaje marginalizovana (nevidljiva) i u romskoj pesničkoj kulturi. Mada je 2004. objavila prvu knjigu u značajnoj ediciji Prva knjiga Matice srpske, pod naslovom “Ekskluzivne trunčice” nije uključena u “Antologiju romske poezije u Srbiji” koju je uredio Alija Krasnići.⁴⁰ U nekoliko navrata časopis “ProFemina” je objavio njene rukopise, u kojima ona ažinovski eksperimentiše sa prostorom stranice papira, zahvat koji ima svoje polazište u konkretnoj poeziji a uvođenje teorijskog diskursa u jezičkoj poeziji. Ili, kako je Jelena Savić, pisala, poezija nije luksuz, jer ona može služiti kao potpora u kojoj možete pokazati asimetrične društvene strukture i pozicije.⁴¹ Jelena Savić nije uvrštena ni u jednu antologiju nove generacije pesnika i pesnikinja rođenih između 1970-ih i 1980-ih. Dok se rad Maje Solar lako može naći na internetu: u brojnim intervjuima koji su sa njom rađeni, u internet časopisima koji su objavili njene pesme, na YouTube-u gde postoje snimci njenih predavanja i snimci razgovora u kojima je bila jedan od učesnika, rad Jelene Savić uglavnom nije dostupan niti vidljiv. Nekoliko njenih tekstova objavljeno je u regionalnom elektronskom časopisu “Proletter”, koji nakon 2023. na žalost više nije dostupan, a njen blog “Usernamekadpoetry: Biti žena, Romkinja, pesnikinja” može omogućiti analizu njenih uverenja sažetih u tekstovima u “Proletteru” kojima ćemo se ovde baviti. Materijal sa kojim raspolazemo može se podeliti na dva perioda, prvi u kojem Savić deluje u Ažinovoj formaciji i feminističkim grupama, ali i radi u Fondu za otvoreno društvo u programu namenjenom Romima, i drugi u kojem ne pripada ni jednoj pesničkoj zajednici već studira na CEU u Budimpešti. Zato naš rad najpre mapira poetičke stavove i praksu Jelene Savić a zatim se okrećemo analizi tekstova iz časopisa “Proletter”.

Pitanje romskog identiteta je od samog početka značajno za Jelenu Savić. U svojim ranim pesmama i kratkoj prozi ona se njime opsesivno bavi. Feminizam je u središtu njenog ranog pesničkog i autopoetičkog rada, u kojem ona ažinovski insistira na potrebi osveščivanja procesa pisanja i u njemu artikulisanih ideologija. U tekstu “Autopoetka” ona izvodi kritiku tradicionalnog shvatanja poezije, koja je kao polje kulturalne proizvodnje do skoro bila ekskluzivno muškocentrična, a zatim kritikuje emancipovanije forme savremene poezije koja uzima za model Charlesa Bukowskog jer pesnici nemaju potrebe za autorefleksijom.⁴²

Po sopstvenom priznanju, Savić je odrasla na “srbijanskom” feminizmu, ali će tokom 2017. u nizu eseja objavljenih u časopisu “Proletter” izvesti njegovu kritiku. Kao Romkinja koja je dramatično i drastično isključena iz diskursa identifikacionih matrica srbijanskog društva, ona se bavi svojom marginalnom pozicijom, u situacijama gde je uvek margina margine. Jelena Savić je svesna da je identifikacija

⁴⁰ Krasnići (2008).

⁴¹ Savić (2017a).

⁴² Savić (2006: 207-208).

“centralna za mehanizam kojim individue postaju subjekti znanja”.⁴³ Budući da je u raznim socijalnim kontekstima iskusila da “modusi subjektivnosti nisu uvek dostupni svim ljudima”⁴⁴ u društvu u kojem živi, već zavise od diskursa koji definišu klasu, rod i rasu. Tekstovi u “Пролеттеру” tematizuju ovu problematiku i mogu se shvatiti kao autobiografski eseji, od kojih je jedan pisan u epistolarnoj formi, koji nam daju uvid u društvenu istoriju kroz prizmu romske feministkinje. Ona opisuje individuu kojoj društvo ne pruža identifikacione matrice, te joj na taj način uskraćuje mogućnost postajanja delatnim subjektom.⁴⁵ Detaljna analiza odnosa moći u okvirima institucija obrazovanja i feminističkog pokreta u ovim tekstovima, mogla bi se opisati kao diskurs otpora.⁴⁶ Ton i manir se kreću od razgovornog obraćanja naratorke u prvom licu jednine do ciničnih i ironičnih opisa društvenih situacija i njihovih aktera, koji nikada nisu personalizovani, već su postavljeni kao tipični u datom kulturalnom kontekstu. Jelenu Savić zanima kako društvene institucije obrazovanja i aktivizma proizvode nejednakosti kojima su inherentni mehanizmi isključivanja.

U tekstu “Pogled Romkinje na kulu od slonovače”⁴⁷ ona govori o iskustvu nemanja socijalnog, ekonomskog i obrazovnog kapitala, što dovodi do toga da romska učenica ili studentkinja (kojih nema mnogo) pate od sindroma uljeza i osećanja nepripadanja. U tekstu “Ženski marš iliti rijaliti šou solidarnosti”⁴⁸ u kojem raspravlja o ženskom maršu protiv fašizma, Savić pokazuje status Romkinje unutar “srbijskog” feminizma. Ona polazi od konstatacije da u Srbiji ne postoji veliko interesovanje žena za feminizam i pita se zašto je tako. Jedan odgovor je: “Baviti se feminizmom u Srbiji je klasna privilegija belih, obrazovanih žena, uglavnom iz Beograda”. Feminizam ne nudi, smatra Savić, rešenje ženama koje su brutalno eksploatisane u globalnim neoliberalnim korporacijama, te ona piše da radnice ne zanima “akademski levi feminizam belih žena”. Zatim izriče sledeći stav: “LGBTTIQ⁴⁹ zajednica u Srbiji ima svoju elitu koja je uspela da podigne vidljivost ove populacije, i da uglavi neke od njih u fotelje, ali to je uglavnom sve, ja bih rekla.” Iz ove zajednice su isključene, smatra ona, trans, bi / interseksualne, aseksualne osobe kao i invalidi / invalidkinje. Jedino što zanima ove organizacije je ko će organizovati Pride jer će za te aktivnosti dobiti novac. Kritika je upućena i romskim organizacijama koje vode uglavnom muškarci i koje u suštini ne zastupaju Rome. Problem na koji Savić ukazuje su štetne posledice institucionalizacije i profesionalizacije femi-

⁴³ Weedon (2004: 7).

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid., 17.

⁴⁷ Savić (2017b).

⁴⁸ Savić (2017a).

⁴⁹ Skraćenica se odnosi na lezbejske, gej, biseksualne, transseksualne, transrodne, interseksualne i queer osobe.

nizma⁵⁰ i drugih manjinskih udruženja čiji smisao postaje samoodržanje kao i da jednom broju aktivistkinja i aktivista obezbedi egzistenciju. Pa ipak, ona zaključuje “Nije sve tako crno. Feminizam je potreban. Jeste. Meni je doneo dosta toga korisnog. Naučio me je da vidim neke odnose moći. Jedini problem je što teško dozvoljava da se vide odnosi moći u njemu samom.” U tekstu “Skica za društvo za okruglim stolom”⁵¹ Savić poredi funkcionisanje NVO⁵² sektora sa funkcionisanjem političkih partija, u kojima vlada stroga hijerarhija, podela rada i poslušnost. Epistolarnu formu autorka koristi u tekstu “Otpor konzumerizmu antikolonijalne misli: Pismo Francu Omaru Fanonu”⁵³ u kojem se ponovo obrušava na akademsku elitu koja izlaže Fanonove teorije, ali ni ovde potlačeni Drugi iz lokalnog konteksta nije zastupljen. Mnoge od ovih tema Jelena Savić je tematizovala i na svom blogu.⁵⁴

Zaključak

U ovom tekstu pošli smo od pitanja da li je srpska pesnička kultura post-digitalna. Odgovor koji smo ponudili je da jeste ali u specifičnom smislu. Mada nema književnih dela koja nastaju u domenu digitalne književnosti, polje poezije se transformisalo mogućnostima koje daje internet sa svojim platformama. Analizirali smo dve autorke, Maju Solar i Jelenu Savić, jer zauzimaju posebno mesto u srpskoj pesničkoj kulturi. Solar sa statusom izbeglice i Savić sa statusom Romkinje, ušle su krajem 90-ih u feminizam, a istovremeno i u velikoj meri povezano sa feminističkom pozicijom, one su učestovale u reaktualizovanju koncepta eksperimentalne pesničke prakse, u kojoj značajnu ulogu ima autorefleksija, u srpsku pesničku kulturu ponovo uvedena zahvaljujući delovanju Ažinove pesničke formacije. Obe u svojim teorijskim spisima i esejima, a i u poeziji insistiraju na politici jezika – na paralelnoj upotrebi muškog i ženskog roda, koji u okviru paradigme srpskog jezika još uvek izaziva nelagodu, kojoj se suprotstvaljaju moćne institucije, poput Matice srpske, a od skoro i Patrijaha Srpske pravoslavne crkve. Solar i Savić su saradnice izvesnog broja elektronskih regionalnih časopisa i blogova, a aktivne su i na YouTube-u, mada je u novim medijima rad Maje Solar vidljiviji i dostupniji. Dok se Solar kao članica kolektiva Gerusija kretala ka kritici kapitalizma, što je imalo vidnog uticaja i na njenu poeziju, Jelena Savić je u nekoliko tekstova izvela kritiku institucija obrazovanja s obzirom na položaj manjinskih, ranjivih skupina, posebno Rom-

⁵⁰ Evans (2015: 73).

⁵¹ Savić (2017c).

⁵² Skraćenica za nevladine organizacije.

⁵³ Savić (2017d).

⁵⁴ Ovim problemima se Jelena Savić znatno kasnije bavila u tekstu „U zmajčinom gnezdu: Višestruka diskriminacija romskih žena u Srbiji unutar konteksta evropske gadžovanske supremacije“ (Savić, 2022: 35-56).

kinja, a njena poetska praksa ostala je nevidljiva, jer kako sama kaže u imejl prepisci koja se odvijala tokom 2018, nestanak konteksta za pisanje otežava održavanje pesničke prakse. Njena kritika je zatim upućena lokalnom “srbijanskom” feminizmu, koji nije svestan sopstvenih odnosa moći i koji se uprkos zagovaranja inkluzivnosti, svodi na privilegovanu srednju belu klasu.

Literatura

- Bernstein, Ch. (1998): Introduction. In: Bernstein, Ch. (ed.): *Close Listening: Poetry and the Performed Word*. New York. 3-26.
- Chapbell, R. et al. (2016, eds.): *Media & Culture: Mass Communication in a Digital Age*. Boston.
- Ciccoricco, D. (2012): *Digital Fiction: Networked Narratives*. In: Bray, J. et al. (eds.): *The Routledge Companion to Experimental Literature*. London. 469-482.
- Cramer, F. (2015): What is ‘Post-digital’? In: Berry, D. / Michael, D. (eds.): *Postdigital Aesthetics: Art, Computation and Design*. London. 12-26.
- Davidson, M. (1997): *Ghostlier Demarcations: Modern Poetry and the Material Word*. Berkeley.
- Đurić, D. (2002): *Jezik, poezija, postmodernizam: jezička poezija u kontekstu moderne i postmoderne američke poezije*. Beograd.
- Đurić, D. (2011): Vasko Popa: two views. In: *Jacquet 2*. <https://jacket2.org/commentary/vasko-popa-two-views> [15.12.2020].
- Đurić, D. (2013): Lokalna i globalna dinamika feminizma. In: *ZBORnik: Ka razvijenoj demokratiji*. 8. 50-55. / *Außerdem in: Beton*. 21.05.2013. <http://www.elektrobeton.net/ar-matura/lokalna-i-globalna-dinamika-feminizama/> [15.12.2020].
- Đurić, D. (2016). Introduction. In: Biljana Obradović, B. / Đurić, D. (eds.): *Cat Painters: An Anthology of Contemporary Serbian Poetry*. New Orleans. XVIII-XLI.
- Đurić, D. (2021a). *Poezija i javna sfera*. In: *Treća 1*: 7-17. http://zenstud.hr/wp-content/uploads/2022/03/TRECA_2021.pdf [15.12.2020].
- Đurić, D. (2021b). *Ažinova škola poezija: Feministička avangarda*. In: *Treća 1*: 37-51. http://zenstud.hr/wp-content/uploads/2022/03/TRECA_2021.pdf [15.12.2020].
- Evans, E. (2015): *The Politics of Third Wave Feminism: Neoliberalism, Intersectionality and the State in Britain and the US*. New York.
- Gerusija: O kolektivu Gerusija. <http://gerusija.com/o-kolektivu-gerusija/> [15.12.2020].
- Jenkins, H. (2006): *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York.
- Jovanović, L. (2008): *Tehnologija mame*. Novi Sad.
- Krasnići, A. (2008): *Antologija romske poezije u Srbiji*. Subotica.
- Lazičić, G. (2018): *Iz srca patrijarhalnog kapitalizma*. In: *Radnička komunika LINKS*. 21.06.2018. <http://komunalinks.com/home/2018/6/21/iz-srca-patrijarhalnog-kapitalizma> [15.12.2020].
- Meinel, Ch. et al (2015, eds.): *Blogosphere and its Exploration*. London.
- Ong, W. (2002 [1982]): *Orality and Literacy: The Technology of the Word*. London.

- Pavlović, D. et al. (2004, eds.): Diskurzivna tela poezije: poezija i autopoetike nove generacije pesnikinja. Beograd.
- Popa, V. (1975 [1966]): Pesnikova mutavost. In: Marić, S. / Vuković, Đ.: Poezija. Beograd. 501.
- Pressman, J. (2014): Digital Modernism: Making It New in New Media. Oxford.
- Savić, J. (2006): Autopoetika. In: Kerkez, J. (ur.): Tragom roda – smisao angažovanja: Antologija savremene poezije. Beograd. 207-210.
- Savić, J. (2017a): Ženski marš iliti rijaliti šou solidarnosti. In: Proletter. 29.01.2017. <http://proletter.me/portfolio/zenski-mars-iliti-rijaliti-sou-solidarnosti/> [15.12.2020].
- Savić, J. (2017b): Pogled Romkinje na kulu od slonovače. In: Proletter. 07.01.2017. <http://proletter.me/portfolio/pogled-romkinje-na-kulu-od-slonovace/> [15.12.2020].
- Savić, J. (2017c): Skica za društvo za okruglim stolom. In: Proletter. 12.03.2017. <http://proletter.me/portfolio/skica-za-drustvo-za-okruglim-stolom/> [15.12.2020].
- Savić, J. (2017d): Otpor konzumerizmu antikolonijalne misli: Pismo Francu Omaru Fanonu. In: Proletter. 27.02.2017. <http://proletter.me/portfolio/otpor-konzumerizmu-anti-kolonijalne-misli-pismo-francu-omaru-fanonu/> [15.12.2020].
- Savić, J. (2022). U zmajčinom gnezdu: Višestruka diskriminacija romskih žena u Srbiji unutar konteksta evropske gadžovanske supremacije. In: Treća 1: 35-56. http://zenstud.hr/wp-content/uploads/2023/02/treca_2022.pdf
- Simanowski, R. (2011): Digital Art and Meaning: Reading Kinetic Poetry, Text Machines, Mapping Art and Interactive Installation. London / Minnesota.
- Solar, M. (2008): Makulalalalatura: prljavi netaalentovani tekstualni terorizam. Kragujevac.
- Solar, M. (2010): Transseksualizira se transcivilizacija (poezija). In: Agon. 6. http://agoncasopis.com/arhiva/stari_sajt/broj_6/poezija/4_maja_solar.html [15.12.2020].
- Solar, M. (2013): Brecht, politika umetnosti i teorije. In: Stvar. 5. 133-151.
- Solar, M. (2016): Maja Solar, OD TELA DO RADNE I RAĐAJUĆE MAŠINE ILI KAKO JE NASTAO KAPITALIZAM. In: Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=CKcX1DwcSgI> [16.12.2020].
- Solar, M. (2017): Bez začina. Novi Sad.
- Solar, M. / Jovanović, Lj. (2009): Naručujem sebe iz kataloga. <http://vimeo.com/8366180> [15.12.2020].
- Sorel, S. / Janković-Paus, S. (2012): Nestanak linearnosti? Uvodna razmatranja o poeziji unutar novih medija. Rijeka.
- Stein, K. (2010): Poetry's Afterlife: Verse in Digital Age. Ann Arbor.
- Tucić, S. (2009): O Centru za novu književnost – Neolit. In: Beton. 16.05.2009. <http://www.elektrobeton.net/stemovanje/o-centru-za-novu-knjizevnost-neolit/> [15.12.2020].
- Weedon, Ch. (2004): Identity and Culture: Narrative of Difference and Belonging. London.